

Сабактын моноту:

САБАКТЫН ТЕМАСЫ: «КЫЛМЫШ»

Сабактын максаттары

Сабактын аягында сен

- ✓ кылмыш деген эмне экенин;
- ✓ өзүндүн бузулган укуктарыңды коргоо жолдорунун бирин

билесиң;

- ✓ эгерде адам кылмыш ишинин кубесу болуп калса эмне кылыш керектигин аныктап жана түшүндүрүп берүүнү;
- ✓ кылмыш ишинин курмандыгы болуп калбаш учун эмне кылуу зарыл экендигин аныктоону жана түшүндүрүп берууну;
- ✓ милицияга арызды өз алдынча жаза билууну

үйрөнөсүн.

- ✓ адам кылмыш ишине кубе болуп калган учурда жана кылмыш ишинин курмандыгы болуп калбаш учун жасоого зарыл болгон чараларга карата өз позицияңды

калыптандырасың.

Терминдер (глоссарийди кара) Кылмыш.

Сунуш кылынуучу адабияттар:

Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодекси (1997-жылдын 1-октябрында күчүнө кирген).

Уголовное право. Общая часть /Б. В. Здравомысловдун, Ю. А. Красиковдун жана А. И. Рарогдун ред. аст. — М., 1994.

Уголовное право России. Общая часть /Б. В. Здравомысловдун ред. аст. — М., 1996. Криминология: Окуу китеби /В. Н. Кудрявцевдин, В. Е. Эминовдун ред. аст. — М., 1997.

Большой юридический словарь. М.: Инфра. — М., 1999.

Административдик укук бузуу менен кылмыштын ортосундагы айырма эмнеде?

Мындан мурунку сабактын темасы «Укук бузуу» болчу.

Силер түшүнгөндөй, укук бузуу — бул укуктун кандайдыр бир нормасын бузуучу ар кандай кылык-жоруктар.

Укук бузуулар жарандык, бажылык жана дисциплиналык (мисалы, ишке барбай коюу) болуп бөлүнүп кетет. Укук бузуулар жаза укугунда кылмыш деп аталат. Жаза кодекси **укук бузуулардын бир кыйла коркунучтуу түрлөрүн — кылмыштарды** камтыйт. Ар кандай кылмыш жазык жоопкерчилигине алып барат.

Кылмыштын да, административдик укук бузуунун да аныктамалары окшош болгону менен, баары бир экөөнүн айырмачылыктары да бар. Ал учун биз республикабыздын мыйзам актысына кайрылуубуз зарыл. Ал бизге **кылмышты** администрациялык укук бузуулардан айырмалап турган төмөнкү үч белгини ачып көрсөтөт:

- ♦ **мыйзам актысы** — ага ылайык: кылмыштар жазык кодексинде каралат, ал эми административдик укук бузуулар административдик кодексте каралган;
- ♦ **коомдук коркунучтуулук** — бул кылмыш административдик укук бузуудан коомго коркунучтуулугу менен айырмаланат. Коом үчүн бул кылмыш укук бузууга Караганда коркунучтуу;

- ◆ залалдын (зыяндын) өлчөмү — кылмышка караганда укук бузуунун залалы азыраак;
- ◆ административдик укук бузуу да жазалангандар сот жообуна тартылууга алып барбайт.

Кылмыш деген эмне?

Кылмыштын тарыхы жер бетинде адам баласы жашап келаткандан бери эле уланып келүүдө. Моисейдин биринчи китеби болгон Ветхий Заветтин эң биринчи главаларында жер бетиндеги алгачкы адамдар болгон Ева менен Адамдын бейиш багындагы жегенге тыюу салынган алманы жеп алышкан мезгилинен бери эле эрежени бузуу жөнүндө кеп болуп келатат. Андан соң жер бетиндеги эң биринчи кылмыш, тактап айтканда, алардын уулу Каин тарабынан жасалган киши өлтүрүү тууралуу кеп болот. Текст боюнча айта түргөн болсок, бул ич күйдүлүктөн атайылап жасалган киши өлтүрүү болгон.

А бирок — киши өлтүрүү кылмыштын жалгыз түрү эмес. Жазык кодекси кылмыштын дагы көптөгөн түрлөрү боюнча да жазык жоопкерчилигин карайт.

Бу кылмыш деген эмне өзү?

Кылмыш делип адамдын жазык боюнча мыйзам актыларында атайылап каралган журум-туруму. Адам өзүнүн журуш-турушу менен мамлекет орноткон тыюу салууларды бузуп коёт. Адам атайылап же кокусунан кылмыш жасоо менен коомго же адамга зыян келтирет, мына ошондуктан жазага тартылат (*Биздин мамлекетибизде Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза кодекси менен*).

Арийне, ар бир өзүнчө учурда кылмышты аныктоо опоңдой эле көрүнөт. А бирок кылмыш ар кандай аспекти — моралдык, социалдык, укуктук — камтыйт. Биз болсо кылмыштын укук жагындагы түшүнүгүн карайбыз. Адатта «кылмыш» деген соңку бүтүм мамлекет же үстөмдүк кылуучу күч тарабынан чыгарылат. Киши өлтүрүү, уурдоо жана зордук-зомбулук өңдүү айрым кылмыштар көптөгөн коомдор тарабынан миң сандаган жылдардан бери кылмыш катары таанылып келатат.

Адамдар кылмыштын ар кандай түрлөрүн, ал гана эмес бир эле жолу эмес, бир нече жолудан жасап келишкенин жана дагы эле жасап жатышкандыктарын тарых көрсөтүүдө. Адамзат тарыхынын жүрүшүндө кылмыш деген түшүнүктүн өзү да өзгөрүлүп келди. Андай өзгөрүүлөр адамдын кылмыш иштери баамдоосуна, эркине жараша (*жаратылыш күчтөрүнүн аракеттеринен жана айбандардын журум-турумдарынан айырмаланып*) жасалгандыгынын натыйжасы болду. Эгерде байыркы мезгилде кылмыш иши үчүн адамдардын жоон тобу жоопкерчиликке тартыла түргөн болсо, кийинки мезгилдерде жасаган кылмышы учун ошол кылмышынын маани-манызын андап туя билген жана өз эрки менен атайылап жасаган адам гана жазык жоопкерчилигине тартылып келет. Кылмыш деле адамдын бүтүндөй журум-туруму сыяктуу эле анын эркин билдирип турат.

Биздин республикамыздын жазык мыйзам актылары Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза Кодекси аркылуу (8-статья) кылмышка төмөнкүдөй аныктама берет:

Мына ошентип, адамдын кылык-жоругу, тактап айтканда, белгилүү бир объективдүү

Жаза — бул кылмыш жасоодо күнөөлүү дел табылган адамга карата мамлекеттин атынан соттун екуму боюнча колдонулуучу, кесилгенди укуктарынан жана эркиндиктеринен ажыратууну же чектөөнү билдирген мажбурлоо чарасы болуп эсептелет.

түрдөгү журум-туруму кылмыш делип түшүнүлөт. Эгерде адамдын ниети да, ынанымы да, акыл-ой бүтүмү да, максаты да канчалык тескери болбосун жасаган кылык-жоругунан көрүнүп түрбаса, анда ал жазык укугунан алып караганда кылмыш делип таанылышы мүмкүн эмес. Андай кылык-жоруктар аракет же аракетсиздик түрүндө өз мезгилинде билинет.

Аракет деген кандай түшүнүк?

Аракет деген татаал маанидеги түшүнүк, ал кылмыш-жаза кодексинде адамдын иш-аракети, т. а. жигердүү журум-туруму катары аныкталат. Аракеттерге мушташ, адамдын ден соолугуна зыян келтирүү, уурулук, талап-тоноо ж. у. с. кирет. Атайылап жасалган кылмыштардагы аракет жасоонун баштапкы учуру адамдын кылмыш жасоо үчүн багыт алган кыймылы болуп эсептелет. Маселен, төмөнкүдөй аракеттердин жыйындысы: ыргытуу, уруп жиберуу, машинанын ылдамдыгын арттыруу, мына ушулар аракеттин бир кыйла кеңири таралган тышкы көрүнүштөрү болуп саналат. Бирок айрым учурларда белгилүү бир кыймылдардын мааниси бар, мисалы, жасалма документтерди жасоодогу калемдин шилтемдерин келтирүү. Мына ошентип, **аракет — бул адамдын жигердүү журум-туруму.**

Кылмыш ишинин экинчи түрү аракетсиздик болуп саналат.

Аракетсиздик деген кандай түшүнүк?

Аракетсиздик аракеттен түп орду менен айырмаланып турат. Аракетсиздиктин мүнөзү, баарынан мурда, кандайдыр бир кыймылдарды жасоодон өзүн-өзү токтотуу менен аныкталат. Ошону менен бирге аны механикалык көз караш менен эле түшүнүүгө болбойт. Жаза укугу жагынан алганда аракетсиздик — бул адам жасоого милдеттүү болгон аракеттерди жасабай койгондогу коомго коркунучтуу, эрки боштуктан атайылап жасалган, журум-турум. Адам мына ошондой учурунда эч кандай чара көрбөй, аракет кылбай коюшу менен коомубуздагы жазык мыйзамы ең коргоосуна алган тигил же бул мамилелерге залал келтирет. Аракет кылмышы сыяктуу эле аракетсиздик кылмышы да белгилүү бир аракетти жасоодон өзүн-өзү токтотуп калуунун бир жолку журум-турумун да, ошондой эле адамдын өзүнө жана анын ишине байланыштуу жүктөлгөн милдеттерди аткаруудан өзүн-өзү токтотуп калуу актыларынын жыйындысын да билдирет. Адамдын кайдыгерлик журум-туруму да аракетсиздикке мисал болот. Кайдыгер адам ага кызмат боюнча жүктөлгөн комплекстуу милдеттерди такай аткарбай жүрө берүүдөн жарандар менен уюмдардын мыйзамдуу укуктары менен таламдары бузулат. Мына ошентип, **аракетсиздик — бул кандайдыр бир кыймыл-аракеттерди жасоодон өзүн-өзү токтотуп калуу, т. а. адамдын пассивдуу журум-туруму.**

Ошентип, биз кылык-жорук түшүнүгүн чечмелеп билүүгө аракет кылдык. Кылык-жорук — бул баарынан мурда адамдын журум-туруму экендигин дагы бир жолу эскерте кетели. Ал эми адамдын журум-туруму да-йыма эле кылмыштуу болушу мүмкүнбү? Эзунун журум-туруму менен залал келтиргени менен адам дайыма эле кылмыш жасай бербейт.

Кылмыш — адамдын башка укук бузууларына салыштырмалуу бир кыйла коркунучтуу журум-туруму, ал жазык жоопкерчилигине алып барат. Коомдук коркунучтуулугу азыраак даражада болгон ушул ецдуу иш-аракеттер аларды административдик, тартип бузуучулук жарандык жана башка укук бузууларга киргизүүгө мүмкүндүк берет. Бир эле коомдук мамилелер жазык жана административдик укуктар нормасы тарабынан коргоого алынган учурда кылмыш иштерин укук бузуу иштеринен айырмалоо кыйынчылыкты туудурат. Маселен, транспортто журуу коопсуздугу административдик да, жаза укугунун да нормалары тарабынан корголот.

Адамдын кылмыштуу журум-турумдары анын кадимки журум-турумдарынан кантип айырмаланат?

Биздин мамлекеттин эле эмес, буткул дүйнөнүн мыйзам актылары кылмышты коркунучтуу деп билет, анткени андай кылык-жорук адамга же коомго зыян келтирет же зыян тартуу коркунучун туудурат. Демек, ал коомубузда орнотулган жана биз жашообузда колдонулган эрежелерге карама-каршы келет. Маселен, кылмыш иштери моралдык зыян тарттырышы, ден соолукка залал келтириши, бөтөн мүлккө зыян кылышы мүмкүн ж. у. с. Арийне, биз жогоруда *укук бузуулардын белгилерин* санап өттүк. Баары тең, туура, бирок биз кылмыш делип Жаза кодексинде каралган кылык-жоруктар гана эсептелерин унутпашыбыз керек.

Кылмыш жасаган ар бир мыйзамдык сотко берилиши керек. А бирок кылмыш ишин ачуу жана кылмышкерлерди сот адилеттигине берүүнүн оордугу ал кылмыштарга күбө болгон жана өз көзү менен көргөн адамдар ар кандай себептерге байланыштуу аларга белгилүү фактыларды айтып берүүдөн баш тартышат. Андай себептерге кайдыгерлик,

коркоктук, укук коргоо органдарын жактырбоо ж. у. с. болушу мүмкүн. Арийне, биздин ар бирибиз ошол кылмыш иштеринин бетин ачып, ошону менен коомду, өз үй-бүлөсүн жана өзүн кылмыштык кол салуулардан коргоп кала турган адам дал ошол укук коргоо кызматкери экендигин аңдап туя билишибиз керек.

Сабакта мугалим чечүүгө зарыл болгон кырдаалды карап көрүүнү сунуш кылат.

Маселен мындай:

Жол-транспорт кырсыгы (ЖТК).

Мугалим төмөнкүдөй тапшырмаларды берет:

1-топко:

Силер ЖТКга күбө болуп калдынар дейли. Силердин аракетинер кандай болмокчу?

2-топко:

Силер автомашинанын айдоочусусуңар дейли. ЖТКга кабылбаш үчүн силер алдын ала кантип сактанышынар керек?

3-топко:

Силер жөө жүргүн адамдарсыңар. ЖТКдан жабыр тартпаш үчүн силер алдын ала кантип сактанышынар керек?

4-топко:

Силер автоинспекциянын кызматкерисиңер. ЖТКны болтурбоо үчүн алдын алуучу кандай чараларды көрүү зарыл?

Же төмөнкүдөй башка бир кырдаалды алып көрөлү: *«Коңшу квартираны тоноп кетишти».*

1—2-топторго тапшырма:

Силер квартираны тоноого күбө болуп калдыңар дейли, анда силердин аракетинер кандай болмок?

3—4-топторго тапшырма:

Силер квартиранын ээси болсоңор кылмыштан жабыр тартпаш үчүн кандай алдын ала сактануу чараларын көрмөксүңөр?

(Сен уйден ушул тапшырмалардын баарына тең бере турган жоопторун, жөнүндө ойлонуп келишиң керек, анткени сен кайсы тобуна болбосун туш болуп калышың мүмкүн).